

УДК 37.034

Ганна Шевцова
Hanna Shevtsova

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОЇ ОСОБИСТОСТІ

MORAL EDUCATION OF JUNIOR PUPILS AS A BASIS FOR THE FORMATION OF THE FUTURE PERSONALITY

У статті розкрито сутність морального виховання молодших школярів, висвітлено різні підходи сучасних науковців до його визначення. Проаналізовано особливості процесу морального виховання дітей молодшого шкільного віку. Встановлено, що під час оцінки результатів морального виховання важливо виявити наявність якостей, навичок, умінь і звичок моральної поведінки.

Ключові слова: мораль, моральне виховання, молодший шкільний вік.

На сучасному етапі розвитку суспільства все більшої гостроти набуває проблема моральної вихованості особистості, що є кінцевим результатом морального виховання. Це актуалізує необхідність переходу до принципів гуманістичного виховання та вдосконалення змісту, форм і методів морального виховання молодших школярів в освітньому процесі.

Видатний педагог Я. Корчак стверджував, що «реформи в житті дорослих слід починати в душах дітей» [10]. Саме молодший шкільний вік є сенситивним для морального розвитку особистості, її психічних пізнавальних процесів, емоційно-почуттєвої та мотиваційно-ціннісної сфер.

Проблема морального виховання підростаючого покоління знайшла втілення в законах України «Про освіту», «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Національній доктрині розвитку освіти» та інших нормативних документах, що розкривають специфіку навчання і виховання учнів початкової школи.

Різні аспекти морального виховання особистості були темою досліджень багатьох філософів, педагогів, психологів різних епох та країн, а саме: М. Бердяєва, П. Блонського, В. Гегеля, Г. Гельвеція, І. Гербарта, О. Духнович, І. Канта, П. Каптерева, Я. Коменського, А. Макаренка, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Структуру морального виховання та формування в підростаючого покоління загальнолюдської моралі вивчали І. Бех, Н. Волкова, Г. Іванова, М. Красовицький, О. Матвієнко, В. Мацулевич, В. Руденко, О. Скрипченко, М. Фіцула, К. Чорна, Л. Шульга, П. Щербань.

Разом із тим, залишаються недостатньо вивченими та обґрунтованими сучасні соціально-педагогічні умови ефективності морального виховання молодших школярів в освітньому процесі, бракує сучасних науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення форм і методів педагогічної діяльності. Звідси, метою статті є дослідження сутності та особливостей процесу морального виховання дітей молодшого шкільного віку.

Теоретичний аналіз науково-методичних робіт виявив розбіжність у визначенні змісту морального виховання з позиції філософії, педагогіки, психології. Так, у філософії моральне виховання трактується як процес формування моральних цінностей, норм і правил, почуттів, принципів, навичок і звичок поведінки, рис характеру, моральних якостей [2, с. 168]. У педагогіці моральне виховання – це виховна діяльність школи і сім'ї, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності [8, с. 254].

О. Кисельова дає таке визначення моральному вихованню - це засвоєння підростаючим поколінням моральних цінностей, норм, принципів, правил, звичок, традицій, що в сукупності становлять моральну культуру суспільства, в якому живуть діти. У більш вузькому значенні, на думку дослідниці, моральне виховання – безперервний процес, що починається з народження людини та триває все життя, спрямований на опанування людьми правил і норм поведінки [6, с. 63].

Н. Шагай у своєму дослідженні доводить, що зміст морального виховання передбачає утвердження принципів загальнолюдської моралі – правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності та інших добродійностей на національному ґрунті, він зумовлений потребами і вимогами суспільства до формування всебічно розвиненої особистості, рівнем його моральності. З огляду на ці чинники завданням морального виховання в навчально-виховних закладах є формування національної свідомості й самосвідомості, прагнення жити в гармонії з природою, свідомої дисципліни, обов'язку та відповідальності, поваги до закону, до старших, до жінки [9, с. 74].

Методологічною засадою морального виховання є етика – наука про мораль, її природу, структуру та особливості походження й розвитку моральних норм і взаємовідносин між людьми в суспільстві [8, с. 255].

У науковій літературі мораль визначається як одна з форм суспільної свідомості, система поглядів й уявлень, норм і оцінок, що регулює поведінку людей і виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції [2, с. 201]. У словнику В. Даля мораль трактується як «правила для волі та совісті». Моральність – це етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі [2, с. 297], характеристика особливого виду практичної діяльності людей, що мотивується моральними ідеалами, переконаннями, нормами та принципами [2, с. 216].

Структура моралі складається з моральної свідомості, моральної діяльності та моральних відносин. У науковій літературі моральна свідомість розглядається як один з елементів моралі, форма суспільної свідомості й одночасно сфера індивідуальної свідомості особи, оскільки це своєрідний сплав почуттів, уявлень, оцінок і самооцінок, поглядів і переконань людини. Маючи на увазі, що свідомість людини за своєю природою є цілісною, треба виокремити, що індивідуальна моральна свідомість – це специфічна ділянка людської свідомості, яка виділяється лише теоретично. Індивідуальна моральна свідомість визначає внутрішній світ окремої людини, формує уявлення про добро і зло, обов'язок, совість, про вищі цінності тощо, і виявляє себе не тільки раціональним способом, але і через моральні почуття (почуття совісті, обов'язку, справедливості тощо).

Окремі дослідники більше уваги надають моральній діяльності, бо для моралі знаковим є вчинок людини. Така постановка питання про мораль пов'язана зі сутнісною проблемою етичної рефлексії – як має вчинити людина, щоб її вчинки були дійсно вільними, справедливими, спрямованими на благо іншим (як незашкодження, турбота, повага, дружність, співчуття, допомога тощо); якими ознаками визначається саме моральний вчинок, що сприяє не лише обов'язку вчиняти морально, а й бажати цього.

Вчинок є першим елементом моральної діяльності, оскільки в ньому реалізуються моральні цілі, мотиви, орієнтації. Можемо говорити про моральну діяльність лише тоді, коли вчинок, поведінка людини, мотиви вчинку або поведінки можуть бути співвіднесені з уявленнями про добро і зло, справедливе чи несправедливе, гідне людини чи ні.

У науковій літературі виділяється фундамент моралі – це моральні норми – «правило, зразок, еталон, що прийняті в певній спільноті стандарти поведінки, і регламентують відносини людей. Моральні норми регламентуються вимогами суспільства. Засвоєні людиною норми визначають її діяльність і поведінку» [6, с. 65].

Моральні норми – система вимог, які визначають обов'язки людини до оточуючого світу, зразки, які не тільки орієнтують поведінку особистості, але й дають змогу оцінювати й контролювати її.

Загальноновизнаними нормами є «гуманізм, демократизм, що виявляються в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, ...правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки, матері, бабусі; вміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно» [9, с. 75].

Одне із завдань морального виховання дітей полягає в тому, щоб прості норми моральності стали внутрішньою потребою, виконувались без зовнішніх і внутрішніх спонукань. Учені Ф. Сохін та В. Ядешко зазначають, що норми поведінки дітей відображають їх ставлення до дорослих, однолітків, до власної діяльності, обов'язків, таким чином проявляється культура поведінки. Дитина опановує норми поступово, засвоюючи правила, що регулюють їх стосунки з людьми. Правила конкретні й доступні для розуміння дітей, засвоюються в процесі різноманітної діяльності і взаємовідношень з оточуючими, переходять у навички й формують стійкі звички. На думку А. Виноградової, моральне правило – це узагальнена регламентація трудової діяльності дитини, у ньому міститься декілька вимог, формулювання правила має бути зрозумілим для дитини, допомагати в її діяльності, а не просто стримувати небажані дії [3].

З метою дослідження особливостей морального виховання молодших школярів вважаємо за потрібне звернутись до структури морального виховання, яка складається з таких компонентів: моральні знання, моральні переконання, моральні почуття, моральні цінності, моральна спрямованість поведінки, моральні звички, моральні якості, моральна свідомість, моральна культура та зорієнтуватись на визначення кожного із наведених понять.

Так, моральні знання є початковою сходинкою в процесі опанування учнями моральних переконань та цінностей. О. Матвієнко, досліджуючи виховання моралі в молодших школярів, стверджує, що моральні знання – це той об'єм етичних понять, які є доступні і відповідають віковим особливостям дитини. Педагог підкреслювала, що моральні знання – це передусім знання добра [6, с. 45]. З позиції філософії Гегель визначав добро як: «абсолютну мету світу і обов'язок для суб'єкта, який повинен мати розуміння добра, зробити його своїм наміром і здійснювати в своїй діяльності» [4, с. 45]. Спираючись на це твердження, О. Матвієнко виокремила програму моральних взаємин особистості: зрозуміти, пізнати, зробити своїм наміром – пережити, виробити переконання, визначити мотиви і, нарешті, реалізувати добро в поведінці та стосунках.

Знання й почуття складають основний зміст індивідуальної моральної свідомості. Як правило, знання закріплюються в почуттях, але почуття часто стають джерелом знання, посилюючи емоційний імпульс до роздумів. Це вказує на взаємообумовленість у моралі понять знання й почуття.

С. Рубінштейн зазначав, що «моральні почуття сягають своїм корінням у суспільне буття людей. Суспільні стосунки між людьми слугують «базисом», передумовою виникнення людських почуттів, але й вони визначають їх зміст. Будь-яке почуття як переживання є відображенням чогось значущого для індивіда, в моральних почуттях дещо об'єктивно-суспільно значиме переживається разом із тим як особисто-значуще для людини» [7].

Спираючись на те, що особливе місце у формуванні особистості молодшого школяра відводиться розвитку емоційної сфери дитини, можемо стверджувати, що моральні почуття є формою, в якій виражено моральний досвід. В. Зенківський виокремив три провідні неперехідні моральні почуття: любов до людей, сором та «почуття совісті». Ці три почуття вносять у душу людини моральний досвід, створюють у неї безпосереднє моральне орієнтування, дають моральну оцінку стосовно трьох основних об'єктів морального життя; самої особистості, інших людей та культури як системи життя [6, с. 76].

Необхідно зазначити, що моральні почуття і моральні переконання формуються в дитини молодшого шкільного віку в практиці її громадської поведінки та глибоко засвоюються тільки тоді, коли вони спираються на зміст її життя та діяльності. За таких умов учень зможе

зорієнтуватися та обрати правильну, з точки зору моральності, поведінку. За таких умов стає ясним, що школа та шкільний колектив стають для школяра осередком інтенсивного формування високих моральних почуттів та переконань.

Сам процес формування морального досвіду молодших школярів відбувається на основі динамічного розвитку від початкового етапу – дошкільного періоду, для якого характерним є наслідування дій і вчинків тих, хто оточує, насамперед членів сім'ї [5, с. 94]. Дитині цього віку властивий фактологічний емоційно-образний рівень морального досвіду.

Наступним етапом у моральному вихованні молодших школярів виступає формування моральних цінностей. У теорії виховання система моральних цінностей включає: абсолютно вічні цінності – загальнолюдські цінності – доброта, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість тощо; національні цінності – патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять; громадянські цінності – права і свободи людини, обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону, до старших, до жінки; сімейні цінності – моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків.

Шляхом активного становлення системи цінностей у школярів виробляється стійка суспільна позиція особистості, яка формується на світоглядній основі, мотивах поведінки і виявляється як властивість особистості в різних умовах. Таку позицію ще називають спрямованістю моральної поведінки [9, с. 76].

Моральна спрямованість молодшого школяра розвивається не за окремими вчинками, а за умовами діяльності, в процесі якої оцінюється здатність дитини активно виявляти себе у різних її видах. Рівень засвоєння норм моральності в молодшому шкільному віці пов'язаний із моральними почуттями (емоційна сфера), які мають виражений характер на цьому етапі розвитку дитини, та елементарними навичками поведінки, що ґрунтуються на різноманітному фактологічному матеріалі [5, с. 94].

Дитина молодшого шкільного віку вчиться поводити себе за певними правилами, хоча це не завжди свідчить про їх засвоєння. Це така вікова особливість, коли учень початкових класів тільки вчиться орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях, зіставляти свою поведінку з поведінкою оточуючих. Він легше усвідомлює поведінку інших людей, ніж свою власну. Тут можемо говорити про те, що навчаючись аналізувати вчинки, робити висновки про гарні вчинки, дитина починає освоювати провідний мотив моральної діяльності.

Наступним компонентом морального виховання є формування моральних звичок, що тлумачаться як корисні для суспільства стійкі форми поведінки, що стають потребою і здійснюються за будь-якої ситуації та умов. Звички як стереотипні дії, що визначаються зміцнілими потребами дітей, дають їм змогу без великого нервового напруження виконувати дії, які відповідають засвоєним знанням і оціночним відносинам. Лише через формування звичок моральної поведінки, в основі яких лежать доступні дітям моральні поняття і моральні почуття, можна виховати довірливу поведінку дітей, які діють у будь-яких життєвих ситуаціях відповідно до сформованих моральних переконань [9, с. 77].

Тільки тоді, коли звички моральної поведінки є сформованими, можемо говорити про засвоєння системи моральних якостей, які є показником моральної вихованості особистості. Н. Шагай виокремила найбільш вагомі для молодших школярів три групи моральних якостей. До першої групи відносяться властивості суб'єктивної моралі, які відповідають категоріям блага, добра, зла, справедливості. Другу групу якостей суб'єктивної моралі школяра складають ті, що пов'язані з категоріями смислу життя і щастя. Гідність, обов'язок, відповідальність, честь і совість належать до третьої групи моральних якостей [9, с. 77].

Далі структура морального виховання представлена таким компонентом як моральна свідомість. І. Бех зазначає, що процес формування моральної свідомості в молодшого школяра буде особливо складним і суперечливим за наявності розбіжностей між поглядами сім'ї та школи. Ось чому він радить враховувати ці моменти при налагодженні контактів між школою

і сім'єю, інакше невпевненість вибору між оцінкою школи та сім'ї може сприяти формуванню конформістських якостей, соціальної безвідповідальності у дітей [1, с. 148].

Віковою особливістю дитини молодшого шкільного віку є обмеженість морального досвіду, хоча вона спроможна простежити зв'язок між соціальним чинником, у якому бере участь, і відповідною моральною нормою.

Обмеженням також є рівень їхньої моральної свідомості, який характеризується переважно моральними уявленнями і загалом зумовлений порадами, вказівками і роз'ясненнями вчителів, вихователів, дорослих та однокласників [5, с. 94]. Такі особливості вимагають від педагогічних працівників при плануванні виховної роботи введення таких форм роботи як колективне читання та колективне обговорення прочитаного, створення на уроках та в позакласній роботі спеціальних проблемних ситуацій, які б навчали дитину такого віку аналізувати поведінку дійових осіб. Такі вправи направлені на формування в дитини прийомів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення та сприяють формуванню моральної свідомості.

Одним із узагальнених кінцевих результатів системи морального виховання виступає моральна культура особистості, «яка є цілісною єдністю елементів і охоплює культуру етичного мислення (здатність морального міркування, уміння користуватися етичними знаннями, розрізняти добро і зло, в якому б вигляді вони не виступали, застосовувати моральні норми до особливостей ситуацій, що склалися, тощо; культуру почуттів; здатність людини до «морального резонансу», співчуття, співпереживання; культуру поведінки, яка характеризує конкретний спосіб здійснення в моральній практиці думок і почуттів, рівень їхнього перетворення на повсякденну норму вчинку; етикет як рівень дотримання правил, що регулюють форму, манери поведінки особистості в процесі спілкування [5, с. 95].

Кінцевим результатом морального виховання є моральна вихованість – здатність особистості свідомо відтворювати власну поведінку на засадах загальноприйнятих моральних якостей, норм і правил, адекватно оцінювати власну поведінку та поведінку оточуючих.

О. Матвієнко стверджує, що під вихованістю в моральному відношенні слід розуміти наявність знань про мораль, навичок, умінь та звичок моральної поведінки. Вихованість кожного школяра характеризується зрештою фактичною наявністю в нього моральних якостей. Тому під час обліку та оцінки результатів морального виховання важливо виявити передусім наявність таких якостей, навичок, умінь і звичок поведінки [6, с. 111].

С. Карпенчук розглядає вихованість як властивість особистості яка характеризується «сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які відбивають в узагальненій формі систему ставлень людини до суспільства і колективу, розумової та фізичної праці, до людей, до себе» [5, с. 85].

Отже, моральне виховання молодших школярів інтегрується в освітній процес, під час якого учень озброюється знаннями моральних норм і правил, вивчає моральні цінності та почуття, що є передумовою формування мотивів моральної поведінки. Чим вищий рівень моральної культури діючого середовища формування особистості, тим підвищується ступінь вірогідності прилучення дитини молодшого шкільного віку до ідей гуманізму та росту її моральної культури.

Подальшого розроблення потребують сучасні соціально-педагогічні умови ефективності морального виховання молодших школярів у початковій школі, а також удосконалення форм і методів педагогічної діяльності.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. посібник / Д. І. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
2. Бутенко О. Г. Виховання шанобливого ставлення до матері у старших дошкільників: дис... кандидата пед. наук: 13.00.07 / Бутенко Ольга Григорівна. – Одеса, 2011. – 267 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу. / О. Воропай. – К. : Оберіг, 2003. – 562 с.

4. Гегель Г. В. Сочинения / Г. В. Гегель. – М. : Просвещение, 1956. – Т.3. – 285 с.
5. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання / С. Г. Карпенчук. – К. : Вища шк., 1997. – 342 с.
6. Матвієнко О. В. Основи виховання моралі у молодших школярів / О. В. Матвієнко. – К. : «Стилос», 1999. – 231 с.
7. Рубинштейн С. П. Проблемы общей психологии / С. П. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1978. – 243 с.
8. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула. – К. : «Академія», 2000. – 541 с.
9. Шагай Ж. Структура моральної вихованості молодших школярів: теоретичний аналіз / Ж. Шагай // Збірник наукових праць «Педагогічні науки». – Р. 2005. – Т. 42, В. 29. – С. 74-77.
10. Шаров А. Януш Корчак / А. Шаров. – К. : Радянська школа, 1988. – 25 с.

At the present stage of our society the problem of moral education of the personality, which is the end result of moral education, is becoming more acute. This fact actualizes the need of transition to the principles of humanistic education and the improvement of content, forms and methods of moral education of junior pupils in the educational process.

The article discloses the essence of moral education of junior pupils and covers various approaches of modern scholars to its definition.

The article analyses the peculiarities of moral education of primary school age children.

Primary school age has been defined as sensitive one to the moral development of an individual, their mental and cognitive processes, emotional and motivational value domains.

It has been determined that the end result of moral education is good manners, that is an individual's ability to consciously reproduce their own behavior on the basis of generally accepted moral values, norms and rules, adequately assess their own behavior and the behavior of others.

It has been established that it is important to identify the presence of qualities, skills, abilities and habits of moral conduct during the evaluation of the results of moral education.

It has been proved that educational process plays an essential role in the moral education of junior pupils, when a pupil acquires the knowledge of moral norms and rules, studies moral values and feelings, which is a background factor for the formation of the motives of moral conduct.

Modern socio-pedagogical conditions of the effectiveness of moral education of junior pupils in primary school as well as the improvement of forms and methods of pedagogical activity require further development.

Key words: morality, moral education, junior school age.